

-spjäll

Fvn. *spjald/speld* 'fyrkantig) tavla el. skiva (att stänga med eller skriva på)', fsv. **spjald* 'skiva (till att stänga med); spjäll (till eldstad el. skorsten); liten del av åker, liten hörnig (?) åker', fda. **spjald* 'litet fyrkantigt markstycke; hörn, spets?'. Ordet anses gå tillbaka på urgerm. **spelða-*, i avljudsförhållande till urgerm. **spaldan* 'klyva', och betyder alltså egentligen 'kluvet (trä)-stycke'.

Som appellativ i den i ortnamn inående betydelsen 'liten åker' o.l. är ordet i Sverige belagt från Skåne, Halland, Småland, Västergötland, Östergötland, Uppland, Västmanland och Ångermanland; från Norrbotten finns en betydelse 'framskjutande skogsudde, äng e.d.' noterad (OSD). I andra betydelser, främst 'spisspjäll' (den skiva i en eldstads rökkanal varmed man reglerar draget) och 'rektangulär l. kilformig isättning vid hals l. ärmhål

(på skjortor m.m.)' finns ordet i hela landet – da. *spjæld*, no. *spjeld* och isl. *spjald*, *speldi* uppvisar i huvudsak samma betydelser som i svenskan, alla utgående från en grundbetydelse 'skiva (att stänga med eller skriva på)'. Som ortnamnelement i namn på mindre åkrar och markstycken är *spjäll* känt från hela Sverige utom Södermanland, Härjedalen, Jämtland, Västerbotten (*Spjäll-hällan*, namn på ett terrängparti i Holmöns sn kan dock nämnas), Norrbotten och Lappland (OAU). Ortnamn på *spjäll* är även kända från delar av Danmark (Sønderjylland, Fyn och Själland) och Finland (främst Åland) samt från Ormsö i Estland.

Innebörden av ortnamnelementet *spjäll* i Sverige anges i litteraturen oftast vara '(liten) hörnig åker' (se t.ex. Bruhn 1931 s. XX, Falck-Kjällquist 1973 s. 76 f., Lindqvist 1926 s. 302 f., Lundahl i SOSk 1 s. 39, OGB 1 s. 284, Pamp 1988 s. 91, Rietz s. 657a). Namnelementet har för Sveriges vidkommande utförligast kommenterats av N. Lindqvist (1926 s. 302 f.), B. Falck-Kjällquist (1973 s. 76 f.) och M. Wahlberg (1990 s. 123 ff.). Enligt Lindqvist ingår i ett av honom behandlat åkernamn *Spjällan* i Vists sn, Östergötland, best. form plur. av ordet *spjäll* i den i fornsvenskan och svenska dialekter förekommande betydelsen 'hörnig åker'. De ifrågavarande två åkerna uppges vara fyrkantiga och nästan kvadratiska.

Lindqvist anser denna betydelse vara överförd från den vanliga, nämligen "fyrkantig lapp af trä, järn l. sten". Han hänvisar i sammanhanget till en handbok i

Den ungefärliga utbredningen av ägonamn på -*spjäll* i Danmark, Finland och Sverige.

åkermätning från 1670, där det bl.a. sägs: "Somblige (åkrar) hafwa fyra lijka långa sijdor och lijka Hörn. Och kallas Quadrata æquilatera, på Swensko Spiäld" (SAOB S 9863). Falck-Kjällquist (1973 s. 76 f.), som behandlar sydvästvärmländska ägonamn, har samma syn på *spjäll* som Lindqvist.

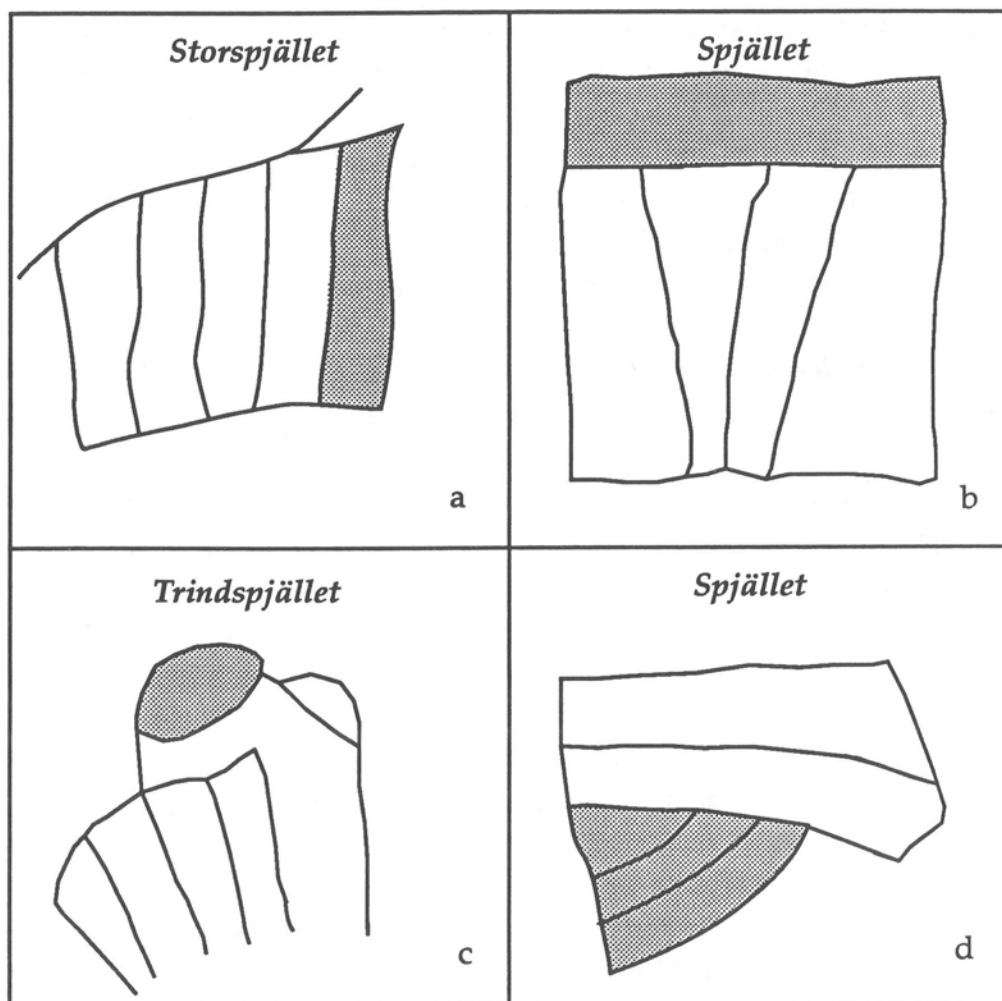

Fig. 1 a) *Storspjället*, förr namn på åkerteg, Ön, Harbo sn, Uppl. Skiss efter LMV T15-57:1 (1872). b) *Spjället*, åkerteg, Almberg, Leksands sn, Dal. (Erik M. Carlsson 1935, OAU). c) *Trindspjället*, förr namn på åkerteg, Ön, Harbo sn, Uppl. Skiss efter LMV T15-57:1 (1872). d) *Spjället*, förr namn på ängsteg, Björsbo, Harbo sn, Uppl. Skiss efter LMV T15-53 (1880).

För betydelsen 'hörnig åker' hos **spjæld* i Sdw. (suppl.) jämförs med betydelsen 'liten hörnig åker, liten del av åker' i svenska dialekter. Härför anges endast ett exempel, hämtat ur ett diplom från 1486: "III akra i Haffslykkyo mz II Spiel". Betydelseangivelsen grundar sig uppenbarligen på dialektordet – av det fsv. belägget kan inte någon slutsats dras om formen på de två "*spjällen*". Inte heller framgår innebörden särskilt klart i det enda belägget för ordet *skogsspiäld*, som i Sdw. (suppl.) med betydelsen 'hörnig skogsåker' anförs ur ett finländskt diplom från 1410: "thet skogz spiældh emillan strömen och måsan, innan fijre råår liggandes". Tydligt är det dock fråga om ett rektangulärt skogsparti.

Ett närmare studium av de ortnamn som innehåller elementet *spjäll* samt av

hithörande dialektords betydelser visar enligt min mening, att *spjäll* i ortnamn inte sällan måste ha en mer specialiserad innebörd än 'hörnig åker'. De ifrågavarande åkrarna är visserligen oftast "hörniga" eller fyrkantiga, men detta är knappast något speciellt särskiljande för en åkerteg utan snarast det normala. Flera exempel från Uppland och Dalarna visar att åkrar med namn innehållande *spjäll* avser små åkerpartier med ett speciellt läge, ofta i kanten av en tegindelad åker. Det gemensamma för dessa är att åkertegarna i fråga ligger i ena ändan av en åker (fig. 1 a–b). Det synes alltså vara läget, inte primärt formen, som är den gemensamma nämaren. Ett klart exempel på ett sådant förhållande ger en närmast rund åkerteg med namnet Trindspjället (fig. 1 c). Sannolikt har man jämfört dessa lokaler med ett spisspjäll, alltså den skiva eller lucka med vars hjälp man täpper till övre delen av rökgången i en eldstad. I andra fall (fig. 1 d) har lokalen ett läge och ett utseende som närmast för tankarna till de spjäll, oftast kilformiga tygbitar, som används som isättning vid hals och ärmhål i t.ex. skjortor. Hit hör kanske också ett exempel från 1752: "Så kallade spjäll emillan hwart åker skiffte" (SAOB S 9863). Gemensamt för många *spjäll*-lokaler, som betecknar delar av åkrar, är vidare att de små skiften som de ofta indelas i går i annan riktning än åkerns övriga skiften (jfr Calissendorff 1986 s. 94).

För majoriteten av beläggen på namn innehållande *spjäll* saknas närmare uppgifter om läge och form. Oftast uppges de ifrågavarande lokalerna vara små åkrar, åker-egar eller åkerlappar, ibland långsmala eller fyrkantiga. Som syftande på läge i förhållande till andra åkrar kan anföras följande betydelseuppgifter för dialektordet *spjäll* (OSD): 'den del av en åker som begränsas av ett dike' (Smål.), 'avskuren del av en åker el. äng, åstadkommen av en slingrande bäck' (Vgl.), 'kort åker vid sidan av långa' och 'ett litet ifrån den övriga åkern avdelat åkerstycke' (Ögl.). Andra mer allmänna betydelseangivelser är tex. 'åkerlapp', 'teg i mosse' och 'liten åkerremsa' (Smål.). Många av dessa betydelser är dock sannolikt abstraherade ur ortnamn.

För förhållandena i Danmark kan hänvisas till DS 3 s. LVI o. 397, 15 s. XXII o. 415, 19 s. 277 f. samt 20 s. 259. Finlands svenskbygder är enligt G. Harling-Kranck (1990 s. 283 ff.) namn-elementet *spjäll* vanligast på Åland; några exempel finns också i Nyland och Öster-botten. I finlandssvenska dialekter finns dock inte något belägg för att appellativet *spjäll* använts i topografisk betydelse. Harling-Kranck menar att kriterier för *spjäll* i ägonamn torde vara ägans form i kombination med hur den ligger i förhållande till andra ägor.

På Ormsö i Estland har enligt E. Lagman (1964 s. 84 ff.) små åkerstycken ofta haft namn innehållande ordet *spjäll*. Exempel på topografisk användning av appellativet saknas.

Som framgår av ovan anförda ägonamnsexempel förekommer formerna *Spjället* och *Spjällen* jämsides i Sverige. Appellativet *spjäll* har neutralt genus, varför *Spjällen* kan tolkas som best. form plur. Så förklarar t.ex. Lindqvist (1926 s. 302 f.) ett *Spjällen*, uttalat "spjälla", i Östergötland. L. Hellberg (1960 s. 157) menar emellertid att vi för sådana fall också måste räkna med möjligheten att namnet är en moverad feminin singularform. För *j*-lösa former se Sdw. (suppl., s.v. spiäld) och E. Lidén i ANF 41 (1925) s. 321 f. samt för Åland och Estland Harling-Kranck 1990 s. 283 och Lagman 1964 s. 84 ff.

Det svenska materialet för ortnamnelementet *spjäll* antyder alltså att det i många, kanske i majoriteten fall, är fråga om jämförelsenamn som åsyftar olika typer av spjäll, snarast spisspjäll eller spjäll i klädesplagg. Denna jämförelse synes dock inte, såsom vanligen antagits, i första hand grunda sig på likhet i form utan i stället på att namnlokaler, oftast en mindre del av en åker, har ett l ä g e som fört tankarna till sådana spjäll. De ligger ofta i ena kanten av en åker, kanske avskurna av en bäck eller ett dike, och har ibland en tegindelning "på tvärs" mot resten av åkern. De kan också bilda inskjutna kilar eller dylikt i en åkers tegmönster eller mellan olika åkrar.

Litteratur

- Bruhn, Erik. 1931. *Ägonamn i Rönnebergs härad*. (Meddelanden från Svenska ortnamnsarkivet 2.)
- Calissendorff, Karin. 1986. *Ortnamn i Uppland*.
- Falck-Kjällquist, Birgit. 1973. *Studier över ägonamn i sydvästra Värmland*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap. Serie A 25.)
- Harling-Kranck, Gunilla. 1990. *Namn på åkrar, ängar och hagar*. (Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland 565.)
- Hellberg, Lars. 1960. *Plural form i äldre nordiskt ortnamnsskick*. (Uppsala universitets årsskrift 1960: L)
- Lagman, Edvin. 1964. *Ortnamn och terrängord i Estlands svenskbygd. En bok om Estlands svenskar 2*.
- Lindqvist, Natan. 1926. *Bjärka-Säby ortnamn 1*. (Bjärka-Säby i monografier.)
- Pamp, Bengt. 1988. *Ortnamnen i Sverige*. 5 uppl. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap. Serie B 2.)
- Wahlberg, Mats. 1990. Om ordet spjäll i svenska ägonamn. *Allan Rostvik den 22 mars 1990. En hyllningsskrift*. Red. Eva Brylla, Svante Strandberg & Mats Wahlberg.

Mats Wahlberg
(1992;granskad 2004)